Rabin, A.I. en B. Beit-Hallahmi. *Twenty years later, Kibbutz children grown up.* New York, Springer Publishing Company, 1982.
Rubenstein, J.L. en C. Howes. Caregiving and infant behavior in day care and in homes. *Developmental Psychology* 15 (1979), pag. 1-24.
Rutter, M. Separation, loss and family relationships. In: M. Rutter en L. Hersov (eds.). *Child psychiatry, modern approaches.* Oxford, Blackwell, 1979, pag. 47-73.
Rutter, M. Maternal deprivation 1972-1978: new findings, new concepts, new approaches. *Child Development* 50 (1979), pag. 283-305.
Rutter, M. Social-emotional consequences of day-care for pre-school children. *American Journal of Orthopsychiatry* 51 (1981), 1, pag. 4-28.
Rijswijk-Clerkx, L.E. van. *Moeders, kinderen en kinderopvang.* Nijmegen, SUN, 1981.
Schachter, F.F. Toddlers with employed mothers. *Child Development* 52 (1981), pag. 958-964.
Schwarz, J.C. e.a. Infant day care: behavioral effects at pre-school age. *Developmental Psychology* 10 (1974), pag. 502-506.
Ijzendoorn, M.H. van, L. Tavecchio, F.A. Goossens en M.M. Vergeer. *Opvoeden in geborgenheid: een kritische analyse van Bowlby's attachment theorie.* Deventer, Van Loghum Slaterus, 1982.

B.C. Tilet

Indische oorlogsgevolgen, een vergeten geschiedenis

Ze gaan voorbij, ze gaan voorbij, die dingen... Vroeger, ja vroeger, spraken ze... de mensen... over... die vieze historie in Indië... Dat is nu allen voorbij...
(E. Cooperus, *Van oude mensen de dingen die voorbijgaan*)

Inleiding

De afgelopen jaren is er in diverse publicaties getuigd van de moeilijkheden, die psychisch getroffen slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog, en hun eventueel daardoor belaste nakomelingen, ondervinden bij het vinden van de juiste hulp. In mijn ervaring met de verwijzing en het onderzoek voor psychotherapie is mij gebleken, dat dit in versterkte mate geldt voor mensen, afkomstig uit het voormalig Nederlands-Indië en hun kinderen. Hun problematiek wordt vaak niet of maar zeer fragmentarisch vanuit het gezichtspunt van deze oorlogstraumatisering herkend en begrepen. Polak en De Swaan behandelen in de ICOOO-bundel 'Keerzijde van de bevrijding' (Dane, 1984) enkele achtergronden van het niet herkennen, bagatelliseren dan wel loochenen van klachten van eerste en tweede generatie oorlogsgetroffenen als symptomen voor een syndroom dat specifiek is voor de psychische schade, opgelopen tijdens oorlog of vervolging, en de na-oorlogse ervaringen die er op volgden. Zij geven belangwekkende verklaringen: naast domweg onwetendheid de afwerende omgang in onze maatschappij met breed verbreid besef van onmacht en schuldgevoel. Wat zij stellen over de Joodse oorlogsgetroffenen, de verzetsmensen en hun nakomelingen, gaat op een geheel eigen wijze ook op voor de mensen, die achtereenvolgens de Japanse bezetting, het uitbreken van de chaotische en soms levensgevaarlijke toestand na de zogenaamde bevrijding (de Bersiap-tijd) en de repatriëring naar een voor velen totaal onbekend en vijandig vaderland doorstonden (Rijsdijk, 1985). Niet in het minst voor de kinderen onder hen, zowel zij die wel als zij die niet in de Japanse en de na-oorlogse kampen geïnterneerd werden.

Juist omdat er tientallen jaren bij de Indische eerste en tweede generatie getroffenen zelf zo veel aan gelegen was deze problematiek niet te hoeven voelen, kon het ook in de hulpverlening niet boven water komen. Waar deze mensen er in slaagden er iets van door te geven, neopte het onbegrip in de samenleving en de officiële hulpverlening hen vaak opnieuw tot ontmoedigd isolement. Naast de gewone verdringing van traumata speelt bij deze groep dat ook historisch en cultureel meekomende meervoudige teleurstelling, schaamte en trots de herkenning bemoeilijkt. Na de GGZ-hulpverlening in algemene instituten, de RIAGG's, moet plaatsvinden, waarbij de patiënt bij aanmelding vaak niet anders dan een heel breed screenend, soms zelfs alleen telefonisch, door generalisten aangeboden spreekuur krijgt, kan het vaak niet anders lopen dan dat de verwijzing naar de onderliggende complexe psychodynamiek van het aspect van de oorlogstraumatisering, de cultuurschok erna en de afdruk ervan bij de tweede generatie buiten het beeld blijft: vaak voorgoed.

Uitgevallen

Echt triest wordt het als de betrokkenen de onwetendheid zelf actief overneme

als ontkenning van hun eigen conflicten, waardoor zij nog hulpeloozer zijn in het kunnen begrijpen van hun uiterlijke en innerlijke lotgevallen. De gemiddelde Nederlandse scholier leert nog altijd weinig over dat deel van de vaderlandse geschiedenis, dat zich in Nederlands-Indië heeft afgespeeld, zeker als het de jongste geschiedenis betreft. Evenzeer is er nog amper besef van het aandeel, dat de 'Indische' repatrianten en hun nakomelingen hebben gehad in het sociaal en psychologisch klimaat van Nederland sinds 1945. Het gaat hierbij niet om een marginale groepering. Het aantal oorspronkelijk 'gerepatrieerden' bedroeg tenminste 200.000, het aantal kinderen dat in Indische kampen heeft verbleven naar schatting 60.000. Ik ben van mening dat alle betrokkenen in de afgelopen dertig jaren hebben samengewerkt om deze realiteiten actief te bagatelliseren of te ontkennen. Actief moet hier niet opgevat worden als intentioneel; voor zoiets zijn wij, en zeker de Nederlandse overheden, veel te deugdzaam! Maar een sprekend voorbeeld biedt het beschamende gechicaneer rond de decennia lang niet uitbetaalde KNIL-oorlogssalarissen. Beets (1981) bespreekt het schokkende begin van de handelwijze van ons parlement in 'De Verre Oorlog' op een onthullende manier.

De moeizame gang van zaken rond de niet-uitbetaalde KNIL-salarissen werd door menigeen gevoeld als een verhulde, maar officiële uiting van miskenning en discriminatie. De uitvoeringsbepalingen van de terugbetalingsregeling illustreren voor hen op pijnlijke wijze de feitelijke onwil van de overheid. Zij beleven daarin een herhaling van de internering tijd in de kampen, toen de heerszuchtige overheden (ook) het meeste belang hadden bij hun snel uitsterven. Zo zijn de kinderen van wedduwen van ex-KNIL militairen, gestorven voor de ingangsdatum van de wet op 1 januari 1981, niet uitkeringsgerechtigd. Afsof deze kinderen niet minder geleden hebben dan hun reeds overleden ouders; nota bene in de voor hun psychische en lichamelijke ontwikkeling meest kwetsbare jaren. Er zij niets afgedaan aan de zorgvuldigheid en de scrupules van de betreffende instanties, maar ook hier hoorden we van de betrokkenen al jaren en bij herhaling klachten over langdurig slepende WUV-procedures, waarbij de gevolgen van drama's in de Bersiap-tijd, naar verluidt, bovendien niet erkend worden als vervolging in oorlogstijd.

Ook een overzicht van de vakliteratuur betreffende de behandeling van en de kennis over de psychische toestand van oorlogsgetroffenen kan het gevoel van miskenning bij de Indische groep nogmaals bevestigen: in de belangrijkste internationale standaardwerken wordt het lot van deze burgerverwolgden niet of amper genoemd. Van de tweehonderdtien oorlogsherdenkingsboeken die rond mei 1985 de markt overspoelden, handelt er één over de gebeurtenissen in Indië! Waarschijnlijk zijn wij, Nederlandse wetenschappelijke schrijvers en practici, hierin tekort geschoten, want wie anders hadden hiermee in aanraking kunnen komen? Meer dan bij andere categorieën oorlogsgetroffenen zijn we bij de Indische groep aangewezen op de rijke bellettrie egodocumenten en documentair materiaal. Het gaat bij de psychosociale problematiek van de Indische oorlogsslachtoffers en hun nakomelingen niet om één duidelijk herkenbare bevolkingsgroep met één herkenbaar soort problemen. Het is met deze groep zoals met alle mensen: zij zijn onderling niet identiek, terwijl de oorsprong van hun levensproblemen en eventuele psychopathologie onder invloed staat van de conflicten, die ieder cultuurmens kunnen treffen. In hun geval heeft zich een serie onuitwisbare gebeurtenissen in de buitenwereld voorgedaan. Over de invloed hiervan op hun innerlijke en sociale ontwikkeling wil ik een paar kantlekeningen maken.

Indische samenleving en cultuur

Ik ken weinig allochtone bevolkingsgroepen in Nederland die – bezien vanuit hun historische lotgevallen, cultureel-religieuze achtergronden, sociale stratificatie en etnische kenmerken – zó gevariëerd zijn als de groepen, die we aanstal aanduiden als 'Indische Nederlanders'. We moeten bedenken dat Indonesië een rijk is ter grootte van Europa met driehonderd bewoonde eilanden, dat ten tijde van de Nederlandse overheersing tenminste eenendertig verschillende rassen en culturen kende. Een aantal daarvan vermengde zich in meendere of mindere mate met de Europese bevolkingsgroepen, waarop de genoemde Nederlands-Indische bevolkingsgroep het zwaarste stempel drukte. Deze vermenging geschiedde met een sterk variërende intensiteit en er ontstond bij vele honderdduizenden – het juiste aantal zal wel altijd moeilijk te schatten blijven – een pluriforme 'mulatten'-cultuur. Daarin konden de uiterlijke omgangsvormen maar ook de innerlijke emotionele houdingen en denkstijlen zowel bijna volledig Europees aandoen als volhoud volstrekt inheems. Soms lijken ze gelijktijdig Europees en inheems. Ieder kent wel het Indo-Europees gezin, waarbij uit één ouderpaar een regenboog aan kinderen is ontsproten en waar het kind van het bijna volslagen Europese 'tonk'-type de tafel deelt met het onmiskenbare 'katjang'-broertje of zusje. Waar het oudste meisje Doetje heet en de jongste Zus.

Als iedere uitstervende biologische soort verdienen deze mensen onze bijzondere aandacht, nu er nog mensen zijn die het kunnen vertellen en anderen, die in staat zijn het te beschrijven. Een sterk stijgende hoeveelheid

---

Drs B.C. Filet (1941), psycholoog en psychoanalytisch psychotherapeut, is werkzaam als verlofhoofd individuele psychotherapie bij de RIAGG Zuid Nieuw-West te Amsterdam. Hij is tevens lid van het coördinatieteam van de Stichting Onderzoek Psychische Oorlogsgevolgen (SOPO), die wetenschappelijk onderzoek doet naar de transgenerationele traumatisering. Hij publiceerde onder andere 'Kortsluiting met de bureaucratie, een sociaal psychologische studie' (Alphen aan den Rijn, Samsom, 1974).
Adres: Marquette 23, 1081 AE Amsterdam.

publicaties getuigt van dit besef. Interessant is vooral, welke psychische oplossingen er in individuele levens werden gevonden voor de menggebieden van denken en voelen. In de generaties die wij nu nog tegen kunnen komen, worden de levens echter overschaduwd door de ingrijpende sequens van de Japanse bezetting tijdens de Pacific-oorlog, door de Bersiap-tijd daarna en de daaropvolgende repatriëring naar Nederland. Hun in Nederland geboren kinderen zijn niet los te denken van deze voorgeschiedenis. De tweede generatie veertigers, nu met eigen gezinnen, heeft een eigen maar sterk verwante problematiek. Mijn ervaring heeft me geleerd dat bij de diagnostiek en indicatiestelling meestal alleen een stringent gehanteerd psychoanalytisch zoekschema in handen van een ervaren onderzoeker enig doorzicht vermag op te leveren bij deze complexe en meestal vanuit meerdere fasen in de psychische ontwikkeling bepaalde problematiek. Ik zal me daarom tot die optiek beperken, zonder overigens te pretenderen, dat ik aan alle gezichtspunten ervan recht kan doen. De complexiteit, verborgenheid en genuanceerdheid is er de reden van dat zelfs een algemeen inleidend artikel als dit niet kort kan zijn.

Zoals in de geschiedenis van deze groep, die uiteenvalt in vele sociaal-culturele en psychologische subgroepen die toch een samenhangend 'eilandenrijk' vormen, gaat het bij Indische mensen om de mogelijkheid de eigen identiteit te handhaven of niet, de mogelijkheid niet-eigen psychische manieren van beleven te integreren en om de noodzaak de vertrouwde omgang met innerlijke en uiterlijke prikkels uit te drijven, af te sluiten, of aan te passen. We moeten ons richten op de manieren waarop Indische mensen het nieuwe – het vreemde in de buitenwereld, doen en denken van Hollanders in Holland, behandelden als iets dat gewantrouwd moest worden, dat beleefd kop worden als verleiding, als dwang, of als uitdaging. Om niet zo abstract te blijven kan ik het best verwijzen naar romans en naar de autobiografische literatuur. Zoals meestal het geval is, gaat de kunst, met name de literatuur, waarvan gelukkig steeds meer verschijnt, aan de wetenschappelijke benadering vooraf. Ik herinner aan de onsterfelijke Oresteg van Hella Haasse (1948); het donkerbruine speeltuinzaadje waarmee we het erf en de kali's verkenden; een broertje haast, dat achter gelaten moest worden om voor altijd en toch nooit meer te verdwijnen.

Zo'n verlies is als een trauma op te vatten. Het gebeuren tijdens en na de Japanse bezetting, en dan de repatriëring naar Nederland, verhevigt zo'n trauma en voegt er een reeks van nieuwe betekenissen aan toe. We moeten Keilsons werk over 'traumatische sequens' (1979) te hulp roepen om de innerlijke gevolgen hiervan te kunnen begrijpen, vooral wanneer het om mensen gaat, die nog een kind waren, toen het hen overkwam. Omdat dit op zo'n beslissende – ofschoon vaak niet direct zichtbare – wijze in hun psychische ontwikkeling ingreep, hebben zij, nu ze volwassen zijn geworden, vaak

plotseling hulp nodig. In het psychotherapeutisch werk met Indische oorlogsslachtoffers en hun kinderen wordt vooral in het non-verbale verloop van het contact duidelijk, of men wordt toegelaten en de mate, waarin men wordt vertrouwd. Dat kan lang duren. Het hangt er in de eerste plaats van af hoe men vooral onuitgesproken, de garantie biedt hun identiteit – hoezeer ook getroubleerd of door hen zelf afgewezen – te zullen respecteren. Dit is bij hen niet anders dan bij anderen, maar het ligt bij hen mijns inziens wel bijzonder gevoelig.

Als men echter dit soort van respect uitvoerig toelicht, wordt men onbetrouwbaar want het spreken hoort immers bij de 'kasar'-cultuur. Zeker als het gaat over pijnlijke en beschamende zaken, of als u terstond op de proppen komt met de onvermijdelijke zakelijke contractaspecten van een behandeling. 'Kasar'-elementen in de eerste fasen van het contact worden toegeschreven aan een wezensvreemde, onbetrouwbare, al te 'Nederlandse' polariteit die in de beleving van Indische mensen snel wordt afgewezen. Beets heeft in zijn lezing voor het ICOOO in oktober 1983 het een en ander gezegd over de polariteit van de 'aloes'- versus de 'kasar'-houding. 'Aloes' is slechts bij benadering te omschrijven als: het gevoelsmatige, het analoge-in-de-beleving. Het betekent vooral het ontzien van het zelf- en eergevoel zowel bij zich zelf als bij de ander. 'Kasar' daarentegen is: het stellende, zakelijke, eisende, harde, scheidende, het puur redenerend-berekende met het accent op het eigenbelang. In deze gevoelspolariteit zou het dan ook onvoorstelbaar zijn bij de eerste hulpverleningscontacten, laat staan een (telefonische) aanmelding, te praten over wat in de kampjtijd en daarna zo schokkend is geweest tegenover iemand die geen blijk geeft dit stilzwijgend te willen delen.

Mijns inziens wordt deze gevoels-polariteit doorgaans onvoldoende begrepen. Het zal vaak terugkomen wanneer wij ons bezighouden met de Indische problematiek, want het is een soort basisvesting, waarop het gemoedsleven van de Indische man of vrouw (en onbewust bij menige nakomeling) zich zal terugtrekken als men met anderen of met zichzelf in conflict komt. Men zal in de omgang met Indische mensen wrange vruchten plukken als men zich er geen rekenschap van geeft dat de andere kant er ook is, als men te direct blijk geeft van dit besef. Dit verdedigingsmechanisme geeft de mogelijkheid de eigenheid en het zelfrespect te bewaren. Soms fungeert deze grotendeels onopgetteltijke 'tactiek' als een indirect middel om een contact tot stand te brengen en soms dient het tot isolement. Degenen die in transculturele settingen werken zullen dit fenomeen waarschijnlijk kennen. Als men door woorden, door een bepaald accent of in uiterlijk gedrag herkbaar maakt Indisch te zijn – of altijns met de Indische wereld vertrouwd – biedt dit anger garantie voor vertrouwen.

Ook voor de oorlog en eigenlijk al eeuwen lang bestond er een behoed-

zaam-gedistantieerde omgang tussen de diverse bevolkingsgroepen. Die was nodig om intimiteiten, die zich op allerlei levensgebieden tussen hen voordeden mogelijk te maken. De verschillende groepen Archipelbewoners – en niet alleen de Europeanen versus de Aziatische bevolkingsgroepen – onderscheidden zich behalve in etnisch ook in sociaal opzicht. Dit onderscheid was zowel fijnzinnig als scherp. Daarbij kon de ogenschijnlijke toegankelijkheid grote innerlijke en sociale reserves niet alleen ontzien maar ook doorbreken. Juist in de oorlog is duidelijk geworden dat er zoveel verschillende Indische groepen zijn. Men denke aan de eisen die door de internering in de kampen toen werden gesteld: naarmate je minder Europese voorouders kon aantonen bleef je langer uit het Japperkamp. Voor velen zou voor altijd duidelijk worden dat je, als het er op aankwam, Indo noch Europeaan als zodanig kon vertrouwen. In deze tijd vonden de eerste fasen van het proces van sequentiële traumatisering plaats. Keilson (1979) heeft laten zien dat de derde of laatste fase van het traumatiseringsproces de doorslaggevende is. We kunnen deze voor de meeste groepen plaatsen in de eerste jaren van de repatriëring in Nederland.

Aanpassing in Nederland en de psychologische gevolgen

Het ontwikkelen van een levensstijl gekenmerkt door bovenmatige normaliteit wordt toegeschreven aan het vermogen het beleven als het ware blijvend te verdelen: een splitsing in het Ik (Lorenzer, 1968). Deze soort aanpassing in het pseudo-normaal zijn, vaak gekenmerkt door opvallende werkdrift, is ongetwijfeld een belangrijke aanpassingstechniek die in de Indische groep is aangewend. Nergens vond ik zo'n duidelijke, zij het wat schematische, beschrijving van de splitsing als innerlijke strategie als in de korte roman 'Geen gewoon Indisch meisje' van Marion Bloem (1983). Ook bij de genuanceerde novelle 'Oeroeg' van Hella Haasse (1948) die vijfendertig jaar eerder verscheen, moeten we ons bedenken, dat het daarin niet alleen om twee verschillende Indische kinderen gaat, die kort voor de oorlog voorgoed naar Nederland vertrokken, maar tevens om de gespleten projecties van de schrijfster, die zowel haar Hollandse als haar Indische ervaring van zichzelf verbeeldt. Lorenzer (1968) verbindt aan het splitsing-mechanisme zijn verklaring voor de lange symptoomvrije periode, die niettemin (als bij een latente ziekte) uitloopt in vaak hevige stoornissen. Deze periode valt in dit geval samen met al die jaren, waarin er uiterlijk toch niets aan de hand was met deze mensen, ze integendeel zo uitstekend functioneerden bij het veroveren van hun plaats in de Nederlandse samenleving.

In meer gevallen dan wij hebben willen denken, blijkt dit dus een schijnbaar psychische gezondheid en een schijnbaar adequate aanpassing te zijn geweest. Er was veeleer sprake van een sterke afweer; sterk, omdat gevoelige conflicten en intens psychisch (en vaak somatisch) lijden in verleden en heden moesten worden afgeschermd. Deze afweerconstellatie is niet alleen hierom zo rigide, maar zij is, in het geval van de Indische Nederlanders, in de latere traumatiseringssequens bovendien ontleend aan de massale en massieve ontkenning in Nederland van hun sociaal-emotionele lotgevallen. Volgen wij Keilsons bewijsvoering dan ziet het er juist voor deze groep, als het gaat om hun psychisch-hygiënische situatie, in onze samenleving niet zo gunstig uit. Het gemiddelde Indische gezin kon deze ontkenning des te beter gebruiken als hulp bij het onderdrukken van wat gebeurd was en datgene dat zich nog volop afspeelde. Te meer naarmate het gezin meer 'aloes' in zijn affectieve stijl was; men er meer op uit was elkaars gevoelens te ontzien, wat vaak functioneerde alsof deze verbonden waren.

De kinderen zetten onbewust de traumatisering voort, doordat zij zich juist ongewild vereenzelvigen met dat wat de ouders willen verzwijgen of reeds hebben verdrongen. Het beeld wordt bij hen echter gecompliceerder omdat deze kinderen – in de ontwikkeling van hun driftleven – de inhouden van hun fantasieën moeten vastknopen aan de geruchten, aan de persoonlijke of familiemythes die spelen in het Indische verleden. De kinderen moeten hun vijandige impulsen en hun verlangens naar liefde en opwinding in hun fantasieleven verbinden met de vaak minimale, maar daardoor juist ook fascinerende signalen die zij hebben opgevangen. Zij hebben die opgepikt uit de stemmingen van hun ouders, hun driftbuien, hun depressies, hun zijdelingse opmerkingen – al dan niet in het Maleis – uit foto's en oude voorwerpen, die het verleden van de ouders bij vlagen oproepen. Men denke in dit verband aan de volhouding waarmee Rudy Kousbroek de vooroorlogse foto's van zijn koloniale familie aanzoekt en daarvan tot onze lering verslag uitbreengt. Bij vele Indische kinderen zien we de behoefte het leven van hun ouders als het ware na te leven. Een wens die het actuele, op de realiteit gerichte leven kan ondermijnen naarmate deze wens minder bekend wordt. We kunnen dit vaak herkennen in een gevoel van schaamte. Het schaamtegevoel is niet zelden de belangrijkste erfenis van deze ouders.

Die schaamte slaat in de eerste lag op dingen die het uiterlijk betreffen: de huid die te snel bruint, het haar dat te donker is, manieren van bewegen en hurken, toiletgewoonten, de kleding die altijd te vlot of stijf is. Het kan ook de toegval zijn of de woordkeus. Men schaamt zich over de geringe schaatsprestaties van vader, of over moeder die alleen met weerzin fietst. De literatuur biedt welsprekender voorbeelden dan ik hier kan geven. Meestal echter verschijnt het in de vorm van een sterke ontkering in het tegendeel. Het schaamtevolle wordt dan bijzonder, 'aloes' wordt geforceerd 'lasar' en is daarnaast in een therapie voorlopig onbespreekbaar. Tracht de therapeut dit voortijdig bespreekbaar te maken dan zal zijn cliënt heftig en, naar gevreesd moet worden, langdurig en soms zelfs definitief gekwetst reageren. Worden de cultureel-

etnische conflicten of de wortels in de oorlogsgebeurtenissen van de patiënt-als-kind, of van zijn ouders, door de therapeut te vroeg ingebracht, dan dreigt verdere zelfvervreemding. De cliënt kan dan andere eigenschappen die hij heeft leren associëren met de Indische subcultuur naar voren schuiven als deugden, waarmee hij zich wil vereenzelvigen. Hij wil deze dan onherkenbaar maken in hun functie als afweer van de krenking en de schaamte.

Uiteraard is dit een moeilijkheid bij bijna iedere vorm van psychotherapeutische hulpverlening voor culturele minderheden, die overigens door de schaarse deskundigheid mijns inziens voorlopig onmisbaar zou zijn, maar niet gegeven kan worden. De hulpverlening mag zeker niet blijven steken in predikingvan de zogenaamde maatschappelijke bepaaldheid van dit soort psychische aandoeningen. Een determinant die als onderdeel enloochenbaar is doch bij eenzijdige hantering uitloopt in een impasse in de behandeling. Wordt zoals bij psychotherapie het geval is het precaire evenwicht van buiten bedreigd, dan maakt dit de toegang tot de binnenwereld voorlopig alleen nog maar ontoegankelijker. Daarbij valt weer op hoe het jezelf als het ware splitsen niet alleen een voor de hand liggende vorm is bij mensen die geleerd hebben in twee culturen te leven; in Indië al één vorm voor de voor-galerij en één voor de paviljoens, in Nederland één voor binnenshuis en één voor buitenshuis. Het is ook een veilige vorm die kan garanderen, dat het verleden in stand gehouden wordt zonder dat dit het actuele leven overspoelt. Als er ernstige trauma's in de familie spelen, is dat des te meer noodzakelijk.

Een geval van buikpijn

Om terug te keren naar de psychologie van de Indische Nederlander na de oorlog en naar zijn omgang met het Indisch verleden geef ik een korte gevalsbeschrijving, gebaseerd op een collage van gevallen, waarbij niet gevreesd hoeft te worden voor indiscretie.

De vader van één van mijn patiënten, Hans X, had zijn overleven aan de Burma-spoorlijn waarschijnlijk te danken aan het feit dat hij er in geslaagd was honger, pijn en ziekte niet te uiten. In de loop van zijn krijgsgevangenschap werden dergelijke gevoelens voor hem objectief en subjectief zo gevaarlijk, dat hij er ook in slaagde andere directe en vitale emoties, zoals angst en verdriet niet alleen te verzwijgen, maar ook niet meer tot zich door te laten dringen. Dat hij dit kon, heeft er waarschijnlijk toe bijgedragen dat deze vader het heeft overleefd. Omdat hij langdurig in deze situatie heeft verkeerd, moet dit als psychotraumatisch en de persoonlijkheid vervormend beschouwd worden. Wat wij echter neigen over het hoofd te zien is, dat na de oorlog deze omgang met gevoelens en prikkels werd overgedragen op zijn zoon. De zoon lee.de het vanzelfsprekend te vinden om bijvoorbeeld niet toe te geven aan de drang naar de wc te gaan; uiteindelijk leerde hij het zelfs af, de signalen van deze drang te

berkennen. Maar hij leerde ook geen angst of triomf te mogen voelen, niet afhankelijk van een ander te mogen zijn. Zo te doen, werd niet alleen voor de vader, maar ook voor zijn zoon allengs een vanzelfsprekende kwestie van trots in plaats van angst, waaraan niet te tornen viel. De vader was onder de voortdurende druk hiervan al sinds jaren tot apathie vervallen en niet in staat te werken. Mijn patiënt voedde zich met een soort rancuneuze woede, die hij zowel op de wereld als op zichzelf richtte. Deze woede was ontleend aan de gekrenkte trots van zijn vader.

Het was ongeveer als volgt ontstaan: uit de schaarse maar niet mis te verstane mededelingen van zijn vader en moeder, die een oudere zoon als elfjarige jongen in een Jappenkamp hadden verloren, werd mijn patiënt duidelijk dat alles wat in de wereld de moeite waard was geweest mét deze broer w omgekomen. Het gezin kwam uit een wereld waarin het een zekere welstand vooral aanzien genoot: een thee-onderneming in de bergen. Daar had de fam al enkele generaties geleefd, omringd door vertrouwd personeel; volgens het besef van die generatie in een sfeer van wederzijds respect en hulp. Bij de bezetting door de Japanners werd de onderneming gevorderd en de grootvad van mijn patiënt werd, toen hij verzet organiseerde, voor de ogen van dit samenleviakje onthoofd.

De moeder van mijn patiënt kwam met haar schoonmoeder in een vrouwenkamp, waar zij niet kon verhinderen dat de oude vrouw aan ziekte en uitputting bezweek. Zij moest bovendien haar oudste zoon afstaan, zoals in d kampen gebruikelijk., op zijn tiende jaar, om op transport gesteld te worden naar een mannenkamp waar zijn vader zou verblijven. Na de oorlog pas hoorden de ouders dat dit nooit echt in de bedoeling van de Japanners had gelegen en dat hun zoon na een kort verweesd transport ten gevolge van ontberingen, ongelukken, waarschijnlijk ook mishandelingen was omgekomen. Moeder heeft nog jarenlang zijn graf geboren te vinden. Inmiddels h deze vrouw ook haar eigen vader in de slag om de Javazee te hebben verlor Haar enige broer kwam later bij een scheepstransport om. Enkele jaren na capitulatie deed het echtpaar zijn uiterste best om, tesamen met mijn patiënt een nieuw gezinsleven in Nederland op te bouwen. Aan vader was een baan beloofd bij een firma waarmee de thee-onderneming decennia lang goede zakelijke relaties had onderhouden. Toen het gezin eenmaal goed en wel in Nederland was aangekomen bleek dat men deze baan aan een familielid van één der Nederlandse financiën had gegeven. De vader werd gedwongen w aan te nemen dat ver beneden zijn verwachtingen en zijn capaciteiten lag. V anders dan verraden konden deze mensen zich voortaan voelen?

Toen mijn patiënt na verloop van lange tijd zichzelf toe kon staan kritisch te zijn ten opzichte van zijn familie, lon hij over de flat van zijn oude spreken als 'dat mausoleum' waar alles aan 'Broer' herinnerde. Langzamer

hand kon bij iets vertellen over de sfeer van gekristalliseerde woede, machteloosheid en onderdrukt heimwee. Misschien is er in dit gezin, dat al zijn verbitterde energie inzette om zich zo snel mogelijk te assimileren, in dertig jaar een enkele keer over de kamptijd gepraat. Niemand is ooit teug gegaan voor een bezoek aan Indonesië.

Het zal geen verbazing wekken dat de klachten, waarmee mijn patiënt kwam heftige relatie- en studieproblemen, naast autoriteitsconflicten, maag- en darmstoornissen waren. Evenmin is verwonderlijk dat hij zich in de therapie zo bang en zo schuldig voelde. Het loyaliteitsconflict kwam tot uiting doordat de patiënt het contact met de therapeut bij herhaling beëindigde en dan weer opnam. Kernstuk van deze therapie was de relatie met de vader. Deze werd enerzijds gezien als een door de Jap gedegradeerde waardeloze man, wiens degradatie later in de ogen van de zoon herhaald zou worden door respectievelijk de Indonesiërs en vervolgens door de Hollanders. Anderzijds was de vader de onbereikbare, geïdealiseerde grote man, die de Jap te slim af was geweest en die zijn Nederlandse superieuren eigenlijk in zijn zak had. Het zou een misverstand zijn te denken dat deze behandelingen meestal zo verlopen.

De dubbelzinnigheden van het lot en de moraal

Het onvermogen om innerlijk werkelijk afscheid te nemen van het verloren land en de gestorven familie wordt tot een onvermogen van het kind om te rouwen over eigen tekorten en om echt een eigen leven op te bouwen. Zo'n kind lijdt aan zijn bewuste en onbewuste fantasieën, waarbij het zich identificeert met beide partijen: de gestorven familie en de wrede, maar triomfantelijke Jap. Hij moet het conflict binnen zichzelf en soms ook in zijn handelen herhalen als poging om het conflict alsnog op te lossen, hetgeen tegelijkertijd zowel beangstigend als opwindend maar ook beschamend is. Dit zich alternerend vereenzelvigen met de vader, de moeder of de dode broer en met de vijand en ook dit afsplitsen wordt bij de Indische eerste en tweede generatie door reële gebeurtenissen extra in de hand gewerkt.

Terwijl zij zelf van een overwegend heersende klasse – of zich daarmee identificerend – in enkele weken tot machteloze subjecten werden, zouden hun tirannen, de Japanse soldaten, kort na de capitulatie hun beschermers worden, toen de chaos van de Bersiap-tijd aanbrak en de angst om op afschuwelijke manieren onverwachts vermoord te worden, in alle heviglheid opkwam. Hadden deze oorlogsslachtoffers tegen het einde van de oorlog – toen Europa al maanden bevrijd was – hun dagen geteld voor zij uit de kampen en de steeds toenemende honger en ellende bevrijd zouden worden, nu werden deze zelfde plaatsen plotseling de enige relatief veilige toevluchtsoorden die tegen de moordpartijen van buiten bescherming boden. 'Bersiap' betekent immers ook 'totaal'; toen in de zin van de totale vernietiging van al het Europese. Hadden de dagelijkse kampdiscipline en de strafexercities hen vermoeid en uitgeput, hoe veilig leek intens na augustus 1945 de structurering in tijd en sociale omgang uit de kampperiode vergeleken bij de willekeur en paniek van de eerste periode nà de bevrijding – die geen bevrijding werd.

Deze dubbelzinnigheid van het lot en van de verblijfplaats zette zich vast in het gemoed van velen. Nu houdt menige kampouder haar kind vaak voor dat het kamp niets bijzonders was, om de pijnlijkheid en complexiteit van deze tegenstrijdigheden niet te hoeven ophalen. Niet alleen het verblijf in het kamp zelf kreeg iets dubbelzinnigs. Ook voor degenen die de oorlog geheel of ten dele buiten het kamp hadden doorgebracht, waar soms minder honger heerste maar waar het vaak ook minder veilig was, was de situatie ambivalent. Men kon soms langer buiten het kamp blijven door zich Indischer voor te doen dan men was, bijvoorbeeld door de geboorteplaatsen van de (groot-)ouders onjuist op te geven. Ook hier, in de meeste gevallen, een omdraaiing van de vooroorlogse loyaliteiten. Eenzelfde plaats kon zo in het geheugen zowel een oord van straf worden als een oord van toevlucht of verraad.

Het kleine kind, al vanaf één jaar, dat in het kamp of in bedreigende situaties daarbuiten verkeerde, zal er vaak hebben kunnen zien dat de volwassenen met name hun agressieve driften ook werkelijk uitleefden en dat zij dit deden op een manier die erger en bedreigender was dan zoals kinderen zich dat op jonge leeftijd voorstellen. Hij zal als volwassene later moeite hebben om de volwassen 'opvolgers' van deze fantasieën om te zetten in acceptabele wensen en verlangens. Het kind dat tussen ongeveer zijn zesde en twaalfde jaar in het kamp verbleef, zal niet alleen weinig hebben kunnen leren en spelen, het zal gezien hebben dat grote mensen, ook de eigen ouders, hebben moeten liegen en bedriegen om in leven te blijven. Zal zo'n kind het als volwassene niet moeilijk hebben een geweten te ontwikkelen waar het zeker van kan zijn? Zal hij het niet extra moeilijk hebben te ervaren dat je lust en boosheid kunt gebruiken om te leren en te spelen zonder voor die gevoelens bang te worden?

Alleen de grote hoeveelheden angst en schuldgevoelens die zich toen ophoopten, verklaren voor mij hun vaak wat wonderlijke passieve aanpassing. Die angst en schuldgevoelens maken ook begrijpelijk waarom deze kinderen later niet in verzet kwamen tegen de behandeling die hen ten deel viel toen zich bij hun repatriëring naar Nederland – in de derde fase van het sequentieel traumatisch proces – problemen gingen voordoen. Plaatst u voor uzelf eens de hierboven weergegeven ervaringen van kleuters en grotere kinderen in de situatie waarbij zo'n kind lijdt aan een chronische amoebedysenterie en voortdurend moet vechten tegen die uitputtende opvlammende buikpijnen waaraan het vreest te zullen sterven zoals met zovelen in zijn omgeving voortdurend gebeurde. Dit kind kan het niet helpen dat het alsmaar geheel willoos van binnen naar buiten leegloopt of geobstipeerd raakt. Later dreigt dat alarmeren-

hand koe bij iets vertellen over de sfeer van gekristalliseerde woede, machteloosheid en onderdrukt heimwee. Misschien is er in dit gezin, dat al zijn verbitterde energie inzette om zich zo snel mogelijk te assimileren, in dertig jaar een enkele keer over de kampijd gepraat. Niemand is ooit terug gegaan voor een bezoek aan Indonesië.

Het zal geen verbazing wekken dat de klachten, waarmee mijn patiënt kwam heftige relatie- en studieproblemen, naast autoriteitsconflicten, maag- en darmstoornissen waren. Evenmin is verwonderlijk dat hij zich in de therapie zo bang en zo schuldig voelde. Het loyaliteitsconflict kwam tot uiting doordat de patiënt het contact met de therapeut bij herhaling beëindigde en dan weer opnam. Kernstuk van deze therapie was de relatie met de vader. Deze werd enerzijds gezien als een door de Jap gedegradeerde waardelose man, wiens degradatie later in de ogen van de zoon herhaald zou worden door respectievelijk de Indonesiërs en vervolgens door de Hollanders. Anderzijds was de vader de onbereikbare, geïdealiseerde grote man, die de Jap te slim af was geweest en die zijn Nederlandse superieuren eigenlijk in zijn zak had. Het zou een misverstand zijn te denken dat deze behandelingen meestal zo verlopen.

De dubbelzinnigheden van het lot en de moraal

Het onvermogen om innerlijk werkelijk afscheid te nemen van het verloren land en de gestorven familie wordt tot een onvermogen van het kind om te rouwen over eigen tekorten en om echt een eigen leven op te bouwen. Zo'n kind lijdt aan zijn bewuste en onbewuste fantasieën, waarbij het zich identificeert met beide partijen: de gestorven familie en de wrede, maar triomfantelijke Jap. Hij moet het conflict binnen zichzelf en soms ook in zijn handelen herhalen als poging om het conflict alsnog op te lossen, hetgeen tegelijkertijd zowel beangstigend als opwindend maar ook beschamend is. Dit zich alternerend vereenzelvigen met de vader, de moeder of de dode broer en met de vijand en ook dit afsplitsen woedt bij de Indische eerste en tweede generatie door reële gebeurtenissen extra in de hand gewerkt.

Terwijl zij zelf van een overwegend heersende klasse – of zich daarmee identificerend – in enkele weken tot machteloze subjecten werden, zouden hun tirannen, de Japanse soldaten, kort na de capitulatie hun beschermers worden, toen de chaos van de Bersiap-tijd aanbrak en de angst om op afschuwelijke manieren onverwachts vermoord te worden, in alle hevigheid opkwam. Hadden deze oorlogsslachtoffers tegen het einde van de oorlog – toen Europa al maanden bevrijd was – hun dagen geteld voor zij uit de kampen en de steeds toenemende honger en ellende bevrijd zouden worden, nu werden deze zelfde plaatsen plotseling de enige relatief veilige toevluchtsoorden die tegen de moordpartijen van buiten bescherming boden. 'Bersiap' betekent immers ook 'totaal'; toen in de zin van de totale vernietiging van al het Europese. Hadden de dagelijkse kampdiscipline en de strafexercities hen vernederd en uitgeput, hoe veilig leek ineens na augustus 1945 de structurering in tijd en sociale omgang uit de kampperiode vergeleken bij de willekeur en paniek van de eerste periode nà de bevrijding – die geen bevrijding werd.

Deze dubbelzinnigheid van het lot en van de verblijfplaats zette zich vast in het gemoed van velen. Nu hoedt menige kampouder haar kind vaak voor dat het kamp niets bijzonders was, om de pijnlijkheid en complexiteit van deze tegenstrijdigheden niet te hoeven ophalen. Niet alleen het verblijf in het kamp zelf kreeg iets dubbelzinnigs. Ook voor degenen die de oorlog geheel of ten dele buiten het kamp hadden doorgebracht, waar soms minder honger heerste maar waar het vaak ook minder veilig was, was de situatie ambivalent. Men kon soms langer buiten het kamp blijven door zich Indischer voor te doen dan men was, bijvoorbeeld door de geboorteplaatsen van de (groot-)ouders onjuist op te geven. Ook hier, in de meeste gevallen, een omdraaiing van de voooroorlogse loyaliteiten. Eenzelfde plaats kon zo in het geheugen zowel een oord van straf worden als een oord van toevlucht of verraad.

Het kleine kind, al vanaf één jaar, dat in het kamp of in bedreigende situaties daarbuiten verkeerde, zal er vaak hebben kunnen zien dat de volwassenen met name hun agressieve driften ook werkelijk uitleefden en dat zij dit deden op een manier die erger en bedreigender was dan zoals kinderen zich dat op jonge leeftijd voorstellen. Hij zal als volwassene later moeite hebben om de volwassen 'opvolgers' van deze fantasieën om te zetten in acceptabele wensen en verlangens. Het kind dat tussen ongeveer zijn zesde en twaalfde jaar in het kamp verbleef, zal niet alleen weinig hebben kunnen leren en spelen, het zal gezien hebben dat grote mensen, ook de eigen ouders, hebben moeten liegen en bedriegen om in leven te blijven. Zal zo'n kind het als volwassene niet moeilijk hebben een geweten te ontwikkelen waar het zeker van kan zijn? Zal hij het niet extra moeilijk hebben te ervaren dat je lust en boosheid kunt gebruiken om te leren en te spelen zonder voor die gevoelens bang te worden?

Alleen de grote hoeveelheden angst en schuldgevoelens die zich toen ophoopten, verklaren voor mij hun vaak wat wonderlijke passieve aanpassing. Die angst en schuldgevoelens maken ook begrijpelijk waarom deze kinderen later niet in verzet kwamen tegen de behandeling die hen ten deel viel toen zich bij hun repatriëring naar Nederland – in de derde fase van het sequentieel traumatisch proces – problemen gingen voordoen. Plaatst u voor uzelf eens de hierboven weergegeven ervaringen van kleuters en grotere kinderen in de situatie waarbij zo'n kind lijdt aan een chronische amoebedysenterie en voortdurend moet vechten tegen die uitputtende opvlammende buikpijnen waaraan het vreest te zullen sterven zoals met zovelen in zijn omgeving voortdurend gebeurde. Dit kind kan het niet helpen dat het alsmaar geheel willoos van binnen naar buiten leegloopt of geobstipeerd raakt. Later dreigt dat alarmeren-

de gevoel opnieuw als je in een therapie je gedachten zo maar van binnen naar buiten mag brengen. Een dergelijke chronische pijnsituatie, bij iemand die nog niet over de psychische ontwikkeling beschikt om het aan te kunnen, vormt het toneel waarop soms levenslang de onmacht tegenover bedreiging van binnen én van buiten, ook vooral fysiek, wordt ervaren.

De verbeten droom van triomf en macht over dit alles wordt dan de noodzakelijke tegenhanger in de afweer. De mastering hiervan vinden we vervolgens in een vorm van pseudo aanpassing: een taai vasthouden aan illusies en idealen die soms ook gedeelelijk worden bereikt. Dit kunnen toekomstplannen zijn, of uitgewerkte morele overtuigingen, die bij nadere beschouwing opgebouwd blijken uit overlevingstechnieken van de kamptijd. Of gestoffeerd met elementen uit het vooroorlogse, als paradijselijk geïdealiseerde, Indische verleden. Heel goed lenen zich hiervoor de schaarse momenten van triomf uit de kamp- of Bersiap-tijd als moeder met heldenmoed de bewakers trotseerde of de 'pekoppers' verjoeg; momenten van morele of menselijke superioriteit over de machtige, maar tegelijkertijd minderwaardige Aziaat. Niet alleen probeert het toenmalige kind als volwassene ongeweten vast te houden aan de machtige, moedige, grote moeder, die het moemakte in het kamp en die eigenlijk iedere soldaat aandurfde. Deze moeder, die tegelijkertijd agressief en onderworpen was, vormde de enige bron van veiligheid. Maar ook probeerde het kind hiermee het opduikende problemen van het besef van geslachtsverschil op te lossen, verstoken als het ware van de aanwezigheid van vader, die in gewone gezinssituaties zo'n belangrijke steun is bij de ontdekking van de verschillen tussen mannen en vrouwen. Langdurige pijnsituaties, zoals bijvoorbeeld de alom heersende chronische dysenterie, difterie of recidiverende malaria, vormen een voorbeeld van een chronisch traumatische toestand (Krystal, 1968), waarvan de effecten zo lang na-ijlen.

Het kritieke van deze toestand ligt in de gevolgen. Die gevolgen kunnen zijn: het meestal niet kunnen terugkrijgen van een samenhangend zelf-gevoel, waar plaats is voor pijn en lust zonder dat deze belevingen afgesplitst hoeven te worden. Was men langdurig aan zo'n pijnsituatie blootgesteld in een kwetsbare fase van de persoonlijkheidsontwikkeling, dan blijft de scheidslijn tussen enerzijds de normale signaalangst, die ons waarschuwt tegen gewone gevaren van buiten of van onze eigen aandriften, en anderzijds de signalen van de vroegere panische doodsangst, dan en onderbroken, ook in het latere leven. Bij het zeer jonge kind kan deze heftige bedreiging de ontwikkeling van het vermogen deze beleveingen in taal uit te drukken, aantasten en daarmee dat van de symbolisatie. Klagen niet vele hulpverleners dat de eerste en tweede generatie Indische patiënten zo weinig willen zeggen? Het was daarbij in het kamp en erbuiten ook noodzakelijk slechts zwijgend over je gevoelstoestand te communiceren. Dat was trouwens al veel langer vaak het geval geweest in de Indo- en Indische samenleving. Nodig werd het ook in de naoorlogse Nederlandse periode gróén gebruik te maken van de gevoelsbeladen Maleise uitdrukkingen, waarmee de baboe je vroeger altijd zo goed aanvoelde, wat zij ook kon zonder dat je woorden hoefde te gebruiken, die zij misschien toch niet zou verstaan. Het woordeloos begrijpen van het Indo-Europese kind had deze baboe – een schakel in de keten van vele generaties met ervaring in de omgang met Europeanen – vanzelf geleerd. Vele patiënten zwijgen dan ook liever; niet alleen uit onmacht maar ook uit protest. Zij willen door het gebruik van het ABN niet nog meer van hun authentiek kinderlijk zelf-gevoel verliezen.

Hoe het verder met die kinderen ging

In een maatschappij waarin hun ouders zich niet thuis voelden, zochten deze jonge mannen en vrouwen hun weg, niet zelden door zich te bedienen van sterk geprononceerde idealen over zichzelf en uitgesproken morele oordelen over goed en kwaad. Het probleem van 'hoe' of 'zoals wie' moet ik worden, is vaak kenmerkend voor de tweede generatie-Indische man of vrouw, en het verbergt zich nogal eens achter uitdrukkelijke idealen en morele stellingnamen. Het was immers voor hun ouders zeer moeilijk hen hierin voor te gaan. Zij konden hier niet putten uit eigen vanzelfsprekende tijd- en plaatsgebonden ervaringen. Jeroen Brouwers vertelt in zijn boek "Bezoeken Rood" (1981) hoe hij als voormalig kampjongetje door zijn eerste na-oorlogse schooljuffrouw in Nederland als een wild beest werd beschouwd, dat zich aan geen enkele regel hield en geen gehoorzaamheid kende. Het zal vele kampkinderen niet moeilijk vallen dit in allerlei variaties na te vertellen. Hoe kon het ook anders: de autoriteiten in het kamp – de Japanse kampleiding, de Indonesische pemoeda's (bewakers) – waren nooit morele autoriteiten en toch waren zij de baas. In gewone praktische aangelegenheden maakten zij de dienst uit en zij waren daarmee voor deze kinderen de voorloper van elke morele autoriteit, die je moet respecteren en navolgen. Maar deze kinderen leerden hen allereerst te wantrouwen en te hoonen. In de na-oorlogse verhoudingen komt deze dubbelzinnigheid nog steeds terug.

Je moest deze Japanners ontzien, vermijden, vreezen en hun vergeldingsacties voor zijn. Je moest je handelingen plannen en vooral je gevoelens voor hen verbergen. Je moest flikflooien als de nood het hoogst was, zonder dat je de ander ook maar een beetje kon begrijpen of met hem in een vertrouwde taal kon communiceren. De omgang met de Japanners had voor de kinderen iets geheimzinnigs: je moest je bedoelingen, en vooral je spontane reacties van verzet en protest maar ook die van pijn, trots en angst, inslikken en net doen alsof je gehoorzaamde. In het onbewuste werd zo op de kinderen vooral hevige angst, met daarachter hoon en de minachting voor autoriteiten overgebracht. De dood – toch al een voorstellingsgegeven dat een kind aanvankelijk alleen

magisch kan invullen – leerde een kampkind niet op de eerste plaats aanvoelen als een gevoel van verlies en rouw, dat je rustig kunt overwinnen. Ook kon dit kind niet boos worden over de dood van een vriendje of een familielid. De dood werd vanzelfsprekend en vaak zelfs een bron van blijdschap. Nu was er immers even wat meer te eten! Een patiënt herinnert zich met een in vele jaren gegroeid volwassen schuldgevoel: 'Toen mijn vriendje uit ons blok aan het doodgaan was, had ik al direct het speelgoedautootje 'getjeepe', nog voordat mijn grotere broer dat kon doen; die reageerde daarop prompt met het reserveren van het trektouwtje!'

Het opgroeien in deze onstandigheden betekende: zich snel en met een waakzaam oog aanpassen aan steeds veranderende situaties in het kamp, later aan de angsten van de Bersiap-tijd en vervolgens aan de armoede en de kilte van de repatriëring. Dit leidde vaak tot buitengewone vaardigheden en later soms ook tot enig sociaal succes. Innerlijk blijft echter een onhuiselijke situatie bestaan. Het gilg ten koste van de opbouw van een eigen geweten passend bij de ontwikkeling van de verdere persoonlijkheid. Dit kan leiden tot voortdurende problemen wanneer de externe regels eigen moeten worden gemaakt. Niet zelden roept dit bevige irritatie of wel slaafse onderwerping bij deze mensen op. Menige hulpverlener slaakt een verrocheling over de irrationele gezagsgetrouwheid bij deze groep. Het tast ook het vermogen aan, schuld te beleven op momenten waar dat op zijn plaats zou zijn. Vaak straft het voormalig kampkind zichzelf even zwaar voor zijn fantasieën – die hij vroeger zo nodig had – als voor zijn daden. Of hij onderdrukt deze fantasieën, hetgeen op den duur minstens even uitzichtsloze situaties schept. Menigmaal ontstaat een patroon waarbij voortdurend de schuld bij een ander gelegd of opgeroepen kan worden.

Een illustratie verduidelijkt hoe zich dit kan ontwikkelen: een collega vertelde mij over een patiënte, die hij onder andere behandelde voor allerlei somatische en gynaecologische klachten waar geen arts raad mee wist. Al sinds jaren had deze vrouw niet meer gemenstrueerd en zij kreeg in iedere intieme relatie steeds nazie. Als jong meisje had zij in het kamp haar eerste menstruatie gekregen. De enige vrouwen die in het kamp later nog menstrueerden, waren de vrouwen die met de Jappen samenwerkten en daarvoor eten kregen. De andere vrouwen zeiden dan spottend over deze vrouwen: 'Kijk eens wie er weer aan de wasijn hangen', en doelden daarbij op het soort wasgoed dat deze collaboratie opleverde. Het oudere, rijpere en mooie zusje van deze patiënte was één van die jonge meisjes die door de Japanners gedwongen werd tot prostitutie in het Jappenbordeel. Deze oudere zuster werd voor de patiënte het schrikwekkend voorbeeld van wat er gebeurt als je toegeeft aan je verlangens naar een man; de zuster had lange tijd later haar leven beëindigd toen zij hulpeloos in seksuele en relatie-angsten was verstrikt geraakt. Het is goed te bedenken dat bij alle traumatiserende episodes de vraag speelde wat je gewoten

je ingaf. Wie en wat was het gezag dat van buiten kwam? De Jap, de Indonesiër, de Hollander? Of was het je moeder? Of je vader als hij heelhuids terugkwam? Innerlijk werd dit probleem zelden goed opgelost of zelfs maar geaccepteerd.

Bij zowel ouders als kinderen van deze groep, zoals vooral duidelijk bij de Zuid-Molukkers, komt soms openlijk de behoefte naar voren van wraak en vergelding jegens een buitenwereld die hen als persoon of als groep steeds in hun problemen heeft miskend. Men bedenke dat voor de Indische oorlogslachtoffers geen vorm van reparatieve identiteitsreconstructie bestaat, zoals de Joodse groep die in het Zionisme en de stichting van de staat Israël vindt. De Indische oorlogsgetroffenen hadden slechts de keuze tussen assimilatie en segregatie. Waar deze keuze van bovenaf werd opgelegd leidde dit tot gevolgen die men bij de Molukkers kan waarnemen. Waar bij anderen de keuze zich binnen hun eigen innerlijk voltrok, kreeg het vaak de vorm van infaste zelfhaat. Marion Bloems boek geeft er vele voorbeelden van (1983). Zij laat niet voor niets het Indo-zusje zelfmoord plegen en haar Europese zuster zich onherkenbaar overassimileren. Margaretha Ferguson (1976) geeft een goed voorbeeld van (zelf-)discriminatie, als zij zich met een schok herinnert hoe haar, toen zij kort na de oorlog in Nederland was gearriveerd, de opmerking ontsnapte: 'Het is een Indisch meisje, maar wel aardig…'

Het zoveelste en laatste verlies

De patiënten die wij nu zien, hebben één ding gemeen: zij hebben de bezetting en de Bersiap-tijd overleefd. De kinderen lijken deze periode vaak beter overleefd te hebben dan de ouders. In zeer veel gevallen bleef een gezin of een familie onvolledig achter, vaak ontbrak de vader voorgoed. Een groot aantal mannen kwam niet uit Burma, uit de kampen in Indië of uit de politionele acties terug. Dat de overlevenden zich schuldig voelen tegenover de omgekomenen, is na de Tweede Wereldoorlog een algemeen bekend verschijnsel. Vooral een kind kan met deze 'survivor-guilt' weinig doen. Het zal hem niet lukken de gestorvene te vervangen, want die was een personage in de mythe van een paradijselijk verleden, waartoe het zelf eigenlijk nooit toegang heeft gehad. Het kind heeft het gevoel nooit echt de status te zullen bereiken van een grote en machtige man of vrouw, nooit op die fantastische manier volwassen te zullen zijn. Bovendien zal menig kind diep in zijn hart twijfelen of zijn ouders hun overleving niet hebben te danken aan het feit dat ze collaboreerden of omdat ze iets anders deden wat niet deugde.

Het kind herinnert zich bijvoorbeeld dat zijn moeder werd kaal geschoren aan het eind van de oorlog. De fantasie van het teleurgestelde kind over zijn onbetrouwbare ouder, de moeder die zich toch maar met anderen afgeeft, verbindt zich dan met de betekenis die het kaalscheren in Europa toen had.

Maar in Indië betekende, zoals we weten, bijvoorbeeld knibscheren iets heel anders dan hier. Het betekende dat iemand aan tyfus leed, die in de laatste oorlogsmaanden alom heerste. Zo verbond Jeroen Brouwers in 'Bezonken Rood' (1981) zijn Indische kampbelevingen aan de beelden die hij later leerde kennen van de Nazi-kampen, wat hem van Kousbroek de beschuldiging opleverde een leugenaar te zijn. Het kind geeft zichzelf de opdracht de getraumatiseerde ouder te redden of genoegdoening te geven voor het verlies van het liefste dat deze ouder leek te bezitten: haar man, zijn vrouw of een ander kind. Het geeft zichzelf de onmogelijke opdracht het verlies te vergoeden van die in vitaal opricht heel andere leefwereld. Het gevoel dat men deze opdrachten niet aankan, komt vaak tot uiting in een plotseling afbreken van een succesvol gestarte loopbaan of in een emigratie – in letterlijke of figuurlijke zin – dan wel in het verbreken van de uiterlijke – en soms zelfs de innerlijke – banden met de familie of de partner. Dit geeft nieuwe schuldgevoelens, want voor de reeds getraumatiseerde ouder betekent dit een nieuw en alles overtreffend verlies. Het overleden familielid – niet zelden de vader of een broer – moet als het ware opnieuw tot leven gebracht worden, of psychisch: levend gehouden worden in een stilzwijgend verbond met de nog levende ouder of kinderen.

Samen met hen worden de grotendeels onbewuste fantasieën over dit gezamenlijk-in-leven-zijn uitgeleefd. De dode wordt daarbij geïdealiseerd. De opdracht even voortreffelijk te zijn als de overledene is daardoor sowieso onhaalbaar en was zeker in de na-oorlogse Nederlandse werkelijkheid met zijn vernederende armoede en benauwde inwoningsproblemen onmogelijk. Dit veroorzaakt een intensief 'samenwerken' in het ontkennen van allerlei werkelijkheden en zo ontstaat een innerlijke band die nooit ontrouw zal dulden, ook niet als de overblijvende ouder wordt 'omgezet' in het tegendeel van het ideaal. Het verhindert het ontstaan van passende nieuwe banden met leeftijdgenoten en belemmert de ontplooiing en integratie in de huidige samenleving. Zoals de patiënt hierover zal zwijgen tegenover de ouder, zal hij zwijgen tegen de therapeut. Dit zwijgen is 'aloes'; hij wil de ouder niet beschamen door zulke intens pijnlijke dingen aan te roeren. Hij wil ook zijn therapeut niet beschamen door te praten over dingen die deze toch niet begrijpt. De problemen worden vaak niet gevoeld als een psychisch niet goed functioneren; het steeds gefruikte streven wordt opgevat als een karakter-deugd, die gedwarsboomd wordt door een buitenwereld die hem voortdurend miskent.

Het Indisch oorlogskind lijdt aan zijn poesaka

Bijna iedere Indische familie kent wel een poesaka: een voor-ouderlijk heilig erfstuk, zoals die gangbaar waren en nog zijn in Indonesische families. Het is een kostbaar voorwerp – een kris, een kain, een juweel – dat met veel respect wordt behandeld, dat soms moet worden verborgen en waaraan ook een bijzondere geheime kracht wordt toegeschreven. Als het niet materieel voorhanden is, is het psychisch wel aanwezig in de vorm van een klemmend verantwoordelijkheidsgevoel voor de ouders; de plicht hen te compenseren voor wat zij verloren hebben aan vertrouwde banden, aan status, veiligheid en oningeloste beloften. We vinden dit terug in grootheidsgedachten, maar ook in psychosomatisch lijden dat bijna als verborgen deugd wordt beleefd. Door pijn en mislukkingen als gevolg van onrecht te verduren, kan men enigszins goed maken wat men heeft verloren of nooit heeft kunnen krijgen. Men heeft zich eigenlijk de taak gegeven de rouw te voltrekken die de ouders niet aankonden. De ouder probeert daarbij te treuren door na dit zware verlies te leven alsof hijzelf half gestorven is. Het kind staat dan niet zelden voor de taak te moeten rouwen over familie die het zelf nooit gekend heeft. Zoals in Bloems roman wel heel letterlijk ten tonele wordt gevoerd, kreperen eigenlijk vele tweede generatie-slachtoffers aan hun poesaka.

We zien bij deze generatie de opvallende tendens te vluchten in actie. Vooral als deze generatie zijn ouders kan bewonderen om hun heroïsche daden, tijdens en voor de oorlog en bij de politionele acties. Ik vraag me af of de gebeurtenissen rond de treinkaping en de school-bezetting in Drenthe ook niet het collectief uitleven was van deze fantasieën. Hebben deze 'terroristen' ons ook niet een dienst bewezen door het probleem van deze generatie op'zo'n dwingende wijze zichtbaar te maken? Het probleem is echter dat bij zoveel agressieve stimulering in het kamp en Bersiap-leven juist vijandige fantasieën in het onbewuste een overheersende rol gingen spelen. Zowel de onderdrukking als de fantasieën worden dan op de kinderen overgedragen. Soms door anecdotes, half-herinnerde en half-vertelde geschiedenissen die als entstof gaan inwerken op de normale fantasieën van het kind. Maar door de beladen sfeer van het zwijgend 'samenzweren' wockeren deze fantasieën vooral in het onbewuste op broeikastemperatuur voort. De identificatie met de agressor is zoals meestal het belangrijkste middel om dit op te lossen. Maar dat was ook een zeer moeilijk middel, want met welke agressor kon hij zich identificeren? Welke afschrikwekkende gevolgen zou dat niet hebben voor het actuele leven? Sterke assimilatie – volgens sommigen over-assimilatie – met de Nederlandse maatschappij is wel de meest voorkomende uitloper van dit proces. Het na-oorlogse Nederland werd daarbij in haar totaliteit als agressor beleefd.

Actief zijn in deze maatschappij is de oplossing voor angsten die allang niet meer geweten mogen worden. Bij de Indische groep kom ik dit vaker tegen, naarmate de ouders meer in apathie of passiviteit zijn vervallen bij hun na-oorlogse aanpassing. Het kind lijkt alsnog voor zijn ouders te moeten handelen en aldus redding of vergelding te moeten brengen, waar zijn ouders gedoemd waren tot een passief ondergaan van hun levenslot. Merkwaardig maar niet onbegrijpelijk zijn de tegenmaatregelen, die de getraumatiseerde

ouders vaak in hun gezin nemen: onverwachte en rigide disciplinaire acties die herinneren aan de strafkappèls. De sfeer van een klein kamp, compleet met etens-disciplines en voedsel-onthoudingsstraffen wordt herschapen en het jonge kind reageert er op zijn beurt dwingend en tirannisch op, als het de kans krijgt. In de daarop volgende rituelen van boetedoening en schuldaflossing, die zowel bij de ouders als bij het kind optreden ("ik ga een nasi koening voor mijn ouders maken als ze komen", Stolk, 1983) raakt het kind voortdurend in grote verwarring en onmeker protest en het kan de loosmaking van de ouders niet goed voltooien.

Dit gebeel kon tot een echte ontwikkelingsstoornis leiden bij de jongere kampkinderen. Voor hen belastten deze prikkelingen de normale ontwikkeling van de agressieve drijfen met een intensiteit die het onrijpe Ik nog niet kon integreren. Eigen boosaardige wensen jegens ouderfiguren of leeftijdgenoten werden hierbij als het ware voor hun ogen bewaarheid of werden door de werkelijkheid nog overtroffen. Werd het kind later in Nederland tijdens de puberteit nogmaals sterk belast door zijn drijfmatige lichaamelijke ontwikkeling – waarbij de getraumatiseerde ontbeerde ouders weinig steun konden bieden – dan werd het proces van sequentiële traumatisering voortgezet. In de symptomatiek van het volwassen ex-kampkind zien we dan als toppen van de ijsberg:
– van de realiteit afgescheiden almachtsfantasieën en almachtsgeloof;
– enorme angst voor – en afweer van – alles wat in de eigen beleving of in andermans gedrag aan agressieve inhoud kan hebben;
– ongecontroleerde doorbraak van agressieve stuwingen in drijfbuien, stemmingen, humeurigheden en dergelijke als de spijting niet meer standhoudt;
– en vooral depersonalisatie die een herhaling lijkt te zijn van de manier waarop het zich tijdens het kampleven voor indrukken en belevingen moest beschermen.

De ouders hebben op hun beurt de vermijding van herinneringen aan die angstige en boosaardige jaren nodig om continuïteit te kunnen blijven voelen ten oprichte van hoe zij zichzelf kenden in hun relatief ongeschonden vooroorlogs bestaan. Zo kunnen zij een in-de-tijd consistent zelf-gevoel handhaven: "ik ben na de oorlog niet een verbitterd, gedesillusioneerd, verzwakt iemand geworden" om de te vroege breuk in hun levenslijn niet onder ogen te hoeven zien. Volgens Maria Bergmann (in Bergmann en Jucovy, 1982) probeert een getraumatiseerde ouder zijn geweten, dat zo geschokt is geraakt in de oorlog (of hier in casu ook de repatriëring) te repareren door zijn kind impliciet of expliciet datgene op te leggen of op te dragen, waarin de ouder zelf het meest werd beschadigd. Eigenlijk doet de ouder dit om zelf weer aan zijn eigen moraal te kunnen geloven en hieraan vast te kunnen houden.

Menigeen probeert, ook terwille van zijn kinderen, te ontkomen aan de herinnering van de eigenlijke pijn en angst door het gebeuren in het kamp en in de Bersiap-tijd een verhevigde dramatische kwaliteit te geven, waarbij het oorspronkelijke gevoel met eenzelfde, maar vervalst gevoel wordt afgeweerd. Weer een andere oplossing wordt gevonden in het verschuiven van de angsten en de opwindingen horend bij één van de perioden in de traumatische sequens, naar een anderd. (Zie voor een discussie en illustratie van enkele van deze mechanismen in de bespreking van de zogenaamde Brouwers-Kousbroek controverse, onlangs opnieuw actueel in de Ballard-Kousbroek discussie, in Filet (1984), pag. 90 en volgende.) Bastiaans heeft er al ruim vijfentwintig jaar geleden in zijn proefschrift op gewezen, dat de oorlogstraumatisering in de afweer vooral wordt gekenmerkt door verschuiving, bagatellisering en dramatisering. Dorothy Burlingham en Anna Freud in 1942 en Anna Freud en Sophie Dann in 1951 meldden toen al dat de oorlogstraumatisering ingrijpende invloeden had op de verdere ontwikkeling van kinderen. Je vraagt je wel eens af, of we met deze duidelijke en tijdige waarschuwingen niet meer hadden kunnen doen.

Enkele betekenissen van de dood

Dat de dood van de ouders van kampkinderen, die ook als deze ouders in de jaren na 1950 overleden, zo vaak voortijdig en onverwacht kwam, was voor deze, nu volwassen geworden kindeien dikwijls moeilijker te verwerken dan dat bij de dood van ouders gewoonlijk het geval is. Menig Indisch kind beleeft dan de dood van zijn ouder tot zijn grote schrik als iets dat veel schokkender is dan hij had verwacht. Was diens leven in het onbewuste niet nog steeds de voorwaarde waarbij hij kon blijven leven? Hij durft over deze dood dan niet echt te rouwen. De hoofdpersoon van Brouwers 'Bezoeken Rood' (1981) komt bij de dood van zijn moeder letterlijk in een dikke mist, waarin hij geen contact meer kan krijgen met zijn buiten- en binnenwereld. In het boek van Marion Bloem (1983) zet de dood van de vader van de hoofdpersoon aan tot een reeks niet meer te stoppen acties en provocaties. Deze hebben de functie een gefantaseerd, maar niet gerealiseerd verleden met haar (vader-)partner op te roepen en het besef ervan af te weren in ruzies en reizen. Onze patiënten slagen er vaak niet in de geschikte partner te vinden voor het uitleven van deze wensen. De levens van hun ouders waren in hun voorstelling immers gevuld met al datgene wat zij zelf niet mochten, niet konden, of niet gekregen hadden. Een enkele keer zien we bij een openleggende psychotherapeutische behandeling dat ook de eigen dood als vooruitzicht geaccepteerd kan worden. De dood hoeft dan geen offer, verzoening of hereniging meer te zijn. Hij hoeft niets meer gemeen te hebben met het streven dat deze kinderen en hun ouders eens zo diep heeft geschokt.

Noot

Dit artikel is een verkorte bewerking van de bijdrage aan J. Dane (samenst.). *Keerzijde van de bevrijding: opstellen over de maatschappelijke, psycho-sociale en medische aspecten van de problematiek van oorlogsgetroffenen*. Deventer, Van Loghum Slaterus, 1984.

Literatuur

Bastiaans, J. De behandeling van oorlogslachtoffers. *Arts en Wereld* 17 (1964), 1.

Bastiaans, J. *Psychosomatische gevolgen van onderdrukking en verzet*. Amsterdam, 1957.

Bots, N. *De Verre Oorlog. Lot en levensloop van krijgsgevangenen onder de Japanners*. Meppel, 1981.

Bekkering, P.G. en M. Bekkering Mertens. De Japanse kampen; nog geen verleden tijd. *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 124 (1980), 13.

Berg-Pleyd, S. *De kampeng van Ma Maxiah, een verhaal over de verwarring op Java na de Japanse invasie*. Amsterdam/ Antwerpen, 1979.

Bergmann, M.S. en M.E. Jucovy (eds.). *Generations of the holocaust*. New York, 1982.

Bloem, M. *Geen gewoon Indisch meisje*. Haarlem, 1983.

Bloom, F. *Dear Philip, a diary of captivity, Changi 1942-1945*. London, 1980.

Boissevain, G. en L. Van Empel. *Vrouwenkamp op Java, een dagboek*. Amsterdam/Brussel, 1981.

Brouwers, J. *Bezonken Rood*. Amsterdam, 1981.

Buggeman, J.A. Tweede generatie oorlogslachtoffers. In: B. Frijling Schreuder, e.a. (red.). *Psychoanalytici aan het woord*. Deventer, 1980, pag. 248-257.

Chagoll, L. *Zes jaren en zes maanden, herinneringen van een kind dat aan de nazi's is ontsnapt, maar in Japanse kampen terecht is gekomen*. Antwerpen/Bussum, 1981.

Couperus, L. *Van oude menschen de dingen die voorbijgaan*. Amsterdam, 1968, 9e dr.

Dis, A. van. *Nathan Sid*. Amsterdam, 1983.

Ferguson, M. *Mammie ik ga dood, aantekeningen uit de Japanse tijd op Java 1942-1945*. Den Haag, 1976.

Filet, B.C. Psychotherapeutische hulpverlening bij eerste en tweede generatie Indische vervolgingslachtoffers. In: J. Dane (samenst.). *Keerzijde van de bevrijding*. Deventer, 1984, pag. 68-94.

Freud, A. en D. Burlingham. *Young children in war-time in a residential nursery*. London, 1942.

Freud, A. en S. Dann. An experiment in group upbringing. *Psychoanalytic Study of the Child* 6 (1951), pag. 127-168.

Geerlings, P.J. Late post traumatische effecten bij 'Indische' kampslachtoffers. *Medisch Contact* 37 (1982), 9, pag. 253-256.

Hanne, H. *Oorzeg*. Amsterdam, 1948.

Hekkert, A. *'n Glimlach van Tenno Heika*. 's-Gravenhage, 1939.

Hamel, J.C. *Soldatendominee*. Franeker, 1975.

Heeketen, C. van, *e.a. Het pannetje van Oliemans, 500 krijgsgevangenen onder de Japanners, Zuid-Atjeh, 1944*. Franeker, 1979.

Hofstede, N.W. *De slaven van Roka Bun*. Franeker, 1979.

Jong, L. de. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, deel 11a en b*. 's-Gravenhage, 1984.

Keilson, H.A. *Sequentielle Traumatisierung bei Kindern*. Stuttgart, 1979.

Kruijff, E. de. Kinderen uit het Jappenkamp, de jongste generatie van '40-'45. *Maandblad Geestelijke volksgezondheid* 36 (1981), 4, pag. 314-329.

Krystal, H. *e.a. Massive psychic trauma*. New York, 1968.

Krystal, H. en W.G. Niederland. *Psychic Traumatization: After-Effects in Individuals and Communities*. Boston, 1971.

Lanzing, F. Geen school, geen schoenen, geen ouders. Autobiografische aantekeningen over soldaten en vaders in Nederlands-Indië. *Maatstaf* (1980), 11, pag. 56-77.

Leffelaar, H.L. *De Japanse regering betuigt aan toonder, een oorlog die niet verdween*. Alphen aan den Rijn, 1980.

Lorenzer, A. Some observations on the latency of symptoms in patients suffering from persecution sequelae. *International Journal of Psychoanalysis* 49 (1968), pag. 316-318.

Manders, J. *De lach uit leed geboren, herinneringen uit de Japanse concentratiekampen voor vrouwen en kinderen. Opgespoord en gebundeld door Jo Manders*. Rijsbergen, z.j.

Nieuwenhuys, R. *Een beetje oorlog, Java 8 december 1941 – 15 november 1945*. Amsterdam, 1979.

Ondersteijn-gaard, A. en T. Wilton van Reede. *Mammie ik ga dood*. KRO radio spektakel. Hilversum, 1983.

Polak, B.S. De rol van de huisarts bij de signalering en behandeling van psychosomatische klachten van oorlogsgetroffenen. In: J. Dane (samenst.) *Keerzijde van de bevrijding*. Deventer, 1984, pag. 190-203.

Rijsdijk, A. De opvang van Indische Nederlanders – een kille thuiskomst. *Intermediair* 21 (1985), 5.

Scholten, P. *Op reis met de 'Special Party', oorlogs- en kampherinneringen*. Leiden, 1971.

Stichting Psychoanalytisch Instituut Amsterdam. *Psychoanalyse en psychotherapie op psychoanalytische basis aan oorlogslachtoffers, verzetsdeelnemers en hun kinderen*. Amsterdam, 1981.

Stolk, J. *Schreven van smorgd*. 's-Gravenhage, 1983.

Stulemeijer, J.E. *Kampverstanden in Nederlandsch-Oost-Indië en Suriname, 1940-1946*. Amsterdam, 1978.

Surie, H.G. De gerepatrieerden. In: H.G. Verwey-Jonker (red.). *Allochtonen in Nederland*. 's-Gravenhage, 1971, pag. 45-108.

Swaan, A. de. De maatschappelijke verwerking van oorlogsverleden. In: J. Dane (samenst.). *Keerzijde van de bevrijding*. Deventer, 1984, pag. 54-66.

Thomson, E. *Setengah Mati* (halfdood). 's-Gravenhage, 1965.

Veldon, D. van. *De Japanse interneringskampen voor burgers gedurende de Tweede Wereldoorlog*. Franeker, 1977.

Verhoeu, R. *Bevrijding zonder bevrijders, de 'Sinjo' tussen Indië en Nederland*. Baarn, 1980.

Vrouwen achter prikkeldraad. *Lover* (1984), 3. Literatuuroverzicht.

Wind, E. de. The confrontation with death. *International Journal of Psychoanalysis* 49 (1968), pag. 302-305.

Zwaan, J. *Nederlands-Indië 1940-1946. Deel I, Gouvernementeel intermezzo, 1940-1942. Deel II, Japans intermezzo maart 1942-15 augustus 1945*. 's-Gravenhage, z.j.